

تنوع در طرح معماری باغ‌های تاریخی شیراز

باغ ارم و باغ تخت و باغ جهان‌نما و باغ دلگشا

علی علایی^۱

استادیار دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی

کلید واژگان: باغ ایرانی، باغ‌های شیراز، باغ ارم، باغ جهان‌نما، باغ دلگشا، باغ تخت، طرح معماری

چکیده

عمده استوار بوده است: اولاً از کهن‌ترین باغ‌ها باشند و ثانیاً اطلاعات لازم برای بحث و گفتگو درباره طرح معماری آن‌ها در دسترس باشند. با به این دو شرط، چهار باغ از باغ‌های قدیمی شیراز را، که اطلاعات کافی برای گفتگو درباره طرح معماری آنها در اختیار بود، برگزیدیم: باغ ارم و باغ تخت و باغ جهان‌نما و باغ دلگشا. انتخاب این باغ‌ها با پذیرش این دو فرض است: (۱) پذیرش ادعای متون بر این که باغ‌های ارم و تخت و جهان‌نما و دلگشا از پیش از قرن هشتم بر جا مانده‌اند؛ (۲) پذیرش اطلاعات موجود و در دسترس شامل اوضاع فعلی باغ‌ها و عکس‌ها و نقشه‌های بر جای مانده و متون توصیفی و آنچه این منابع ترکیب نهایی باغ‌های معرفی می‌کنند.

مقدمه

شیراز در میانه بخش جنوبی فلات ایران و منطقه‌ای با آب و هوای معتدل است. خاک و آب مناسب دشت شیراز و هوای مساعد آن، از دیرباز اوضاع مناسبی برای زیست انسان و کشاورزی و باغداری فراهم کرده است. شیراز شهری است در میان کوه‌ها. کوه‌ها سمت شمال و غرب و جنوب دشت شیراز را در بر گرفته‌اند.

به گفته محققان، باغ ارم و تخت و جهان‌نما و دلگشای شیراز از باغ‌های قدیمی ایران‌اند، با سابقه‌ای دست‌کم تا پیش از قرن هشتم. این ادعا نشانه اصالت این باغ‌ها است. اطلاعات و اخبار موجود از وضعیت و ترکیب این باغ‌ها تأملی موشکافانه‌تر در طرح آنها را ممکن کرده است. درک معماری این باغ‌ها، که از قدیمی‌ترین نمونه‌های پابرجا در ایران‌اند، هم در شناخت باغ ایرانی به طور خاص و هم در شناخت معماری این سرزمین، در دوره مهم پیش از قرن هشتم، مؤثر و مفید است. این مقاله با تکیه بر اطلاعات موجود (متون و نقشه‌ها)، درباره چگونگی استقرار و طرح معماری و منظره این باغ‌ها گفتگو و بدین ترتیب برخی وجوه اشتراک و افتراق آنها را بازگو می‌کند. هدف اصلی نگارنده از عرضه این مقاله نمایش اهمیت دقت و موشکافی در شواهد موجود تاریخی برای دستیابی به درس‌های ارزنده طراحی معماری است.

در این مقاله ضمن معرفی و شناخت چند باغ قدیمی شهر شیراز، تنوع طرح معماری آنها را بررسی می‌کنیم. انتخاب این باغ‌ها بر دو اصل

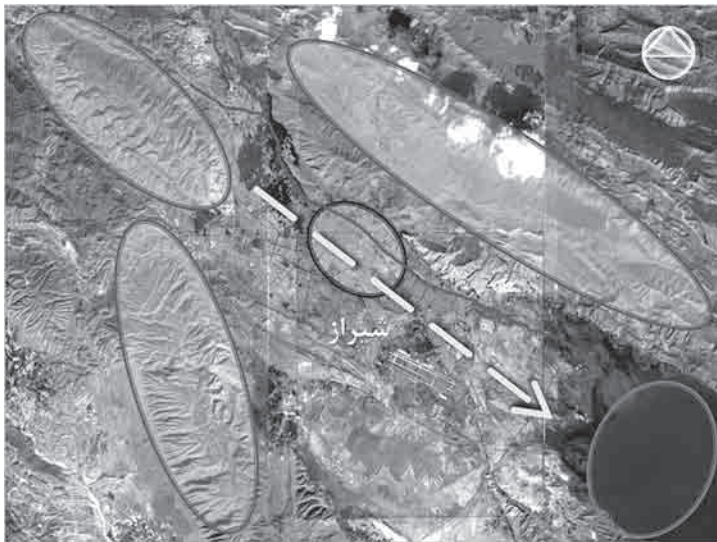
پرسش‌های تحقیق

معماری باغ‌های شیراز چگونه است؟
تسوع معماری باغ‌های شیراز چگونه
قابل توضیح است؟

رودخانه خشک در جهت شیب اصلی دشت شیراز از سمت شمال غربی به سمت جنوب شرقی می‌رود و به دریاچه مه‌ارلو می‌ریزد. مسیر اصلی دسترسی به شهر شیراز از سمت شمال و از فراز و میان کوه‌ها از تنگه معروف الله‌اکبر است. دو مسیر اصلی دیگر در جنوب و غرب این دشت است. (ت ۱)

تاریخ شکل‌گیری شهر شیراز به حدود قرن اول هجری می‌رسد.^۲ از قدیمی‌ترین بناهای شهر مسجد جمعه (عتیق) است که از حدود اواخر قرن سوم بر جای مانده و بعدها (در حدود قرن هفتم) مرقد شاه چراغ را نیز در کنار آن ساخته‌اند. باروی شهر از قرن پنجم است و بارها مرمت شده و تا اواسط دوره صفویه نیز وجود داشته است.^۳

تیمور گورکانی بعد از دومین سفر خود به شیراز در اواخر قرن هشتم، دستور داده بود که نظیر چهار باغ بزرگ و معروف شیراز، باغ‌های ارم و تخت و جهان‌نما و دلگشا، در سمرقند بسازند.^۴ این بدان معنی است که در قرن هشتم این باغ‌ها در شیراز بوده بلکه شهرت و رونقی هم داشته‌اند. شیراز در این دوران حصار داشت و اطراف این حصار باغ‌هایی بوده است. سفرنامه‌نویسانی که در این زمان شیراز را دیده‌اند، آن را همچون شهری دانسته‌اند که گرداگردش را از هر سو باغ فراگرفته است.^۵ (ت ۲)

ت ۱. موقعیت شهر شیراز در تصویر هوایی دشت شیراز.

۲. کرامت‌الله افسر، تاریخ بافت قدیمی شیراز.

۳. همان.

۴. علیرضا آریانپور، پژوهشی در شناخت باغ‌های ایران و باغ‌های تاریخی شیراز، ص ۳۰۸.

۵. کرامت‌الله افسر، تاریخ بافت قدیمی شیراز.

ت ۲. (راست بالا) منظره شهر شیراز از سمت تنگ الله اکبر (شمال شهر). مأخذ: سفرنامه تاورنیه.

ت ۳. (چپ بالا) موقعیت باغ‌های ارم و تخت و جهان نما و دلگشا بیرون شهر شیراز. مأخذ: نقشه سال ۱۳۴۳ سازمان نقشه برداری کشور.

موقعیت باغ‌ها

باغ ارم و تخت و جهان نما و دلگشا، به ترتیب از سمت شمال غرب تا شمال شرق، همگی تقریباً در حاشیه شمالی حصار قدیم شهرند، با فاصله‌ای بین ۱ الی ۱/۵ کیلومتر از آن. باغ‌ها تقریباً در کوهپایه بیرونی شهر و به طور متوسط در ارتفاع بین ۲۰ الی ۲۵ متر بالاتر از سطح شهر شیرازند. (ت ۳)

بنابراین فاصله و ارتفاع و موقعیت این باغ‌ها نسبت به شهر از مشترکات آنهاست. روشن است که وجه اشتراکی که در موقعیت باغ‌هاست اتفاقی نیست و نسبت باغ‌ها با شهر در انتخاب محل آنها اهمیت داشته است؛ چرا که باغ‌های قدیمی مهم دیگری نیز در شیراز، مانند باغ تکیه هفت تنان و باغ نو و باغ صبح آباد (شمالی) و باغ پادشاه کچل و باغ رشک بهشت و باغ سنقری، در همین محدوده بوده‌اند و بعضی هنوز هستند.

ت ۴. (پایین) منظره شهر شیراز از شمال. مأخذ: سفرنامه شاردن.

ت ۵. منظره شهر شیراز از سمت شمال. باغ تکیه هفت تنان و چهل تنان در این تصویر پیداست. مأخذ: بیاد شیراز

در باره این باغ خواهیم گفت مبتنی بر این تصویر هوایی و برخی دیگر از عکس‌ها و اطلاعات موجود از باغ است. باغ ارم تقریباً مستطیل شکل است با ابعاد در حدود ۷۲۰×۲۵۰ متر و مساحت حدود ۱۸ هکتار. غیر از حصار، ردیف درختان در حاشیه باغ محیط اطراف آن را تعریف کرده است. این باغ یک محور اصلی حرکتی دارد به موازات اضلاع طولی و در میانه عرض باغ. این محور با خیابان عریض میانی و ردیف‌های درختان بلند (دو ردیف در هر طرف) و ورودی باغ و آب‌نما و حوض‌های میانی و نیز کوشک‌ها و بناهایی که بر روی آن است تعریف شده است. محور اصلی طولی باغ با راستای شمال/جنوب جغرافیایی زاویه ۴۵ درجه دارد و در جهت شمال غربی/جنوب شرقی است در امتداد شیب غالب دشت شیراز. محورهای فرعی باغ عرضی است و تنها یک ردیف درخت در طرفین دارد.

در این وضعیت، منظره دشت شیراز به ویژه از شمال (ورودی اصلی شهر) صحنه شهری در میان باغ‌ها بوده است. این منظره را می‌توان در تصویری که شاردن در قرن یازدهم ترسیم کرده دید. این تصور فضایی حتی تا کمتر از یک قرن پیش هم تا حدودی قابل مشاهده بوده است (ت ۵ و ۶).

باغ ارم

از قرار پیشینه باغ ارم به دوره سلجوقیان می‌رسد. گویا این باغ به خواست و دستور اتابک قراچه حاکم فارس در قرن ششم احداث شده است.^۶

باغ ارم در منتهی الیه شمال غربی دشت شیراز است. امروز تنها نیمه شمالی باغ ارم، به مساحت حدود ۹ هکتار، باقی مانده است. تصویر افقی باغ ارم، در شکل و اندازه واقعی آن، در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ شهر شیراز قابل مشاهده است (ت ۸). آنچه

۶ علیرضا آریانپور، پژوهشی در شناخت باغ‌های ایران و باغ‌های تاریخی شیراز، ص ۳۰۸.

۶. باغ‌های جهان‌نما و نو و تکیه هفت‌تنان و ... بعد از تنگ الله‌اکبر و قبل از شهر. مأخذ: بیاد شیراز.

ورودی فرعی هم در ضلع طولی شمال شرقی و یک ورودی فرعی در ضلع عرضی شمال غربی دارد.

در تصویر ۸ حداقل سه بنای اصلی در باغ پیداست: سردر ورودی باغ در ضلع عرضی جنوب شرقی و عمارت میانی باغ در حد فاصل سکوه‌های اصلی جنوبی و شمالی و گوشک اصلی انتهایی باغ در انتهای سکوی شمالی. همه این بناها بر روی محور طولی اصلی باغ است. عمارت میانی باغ بنایی کشیده (به موازات عرض باغ) و تک لایه و

باغ بر سطحی شیب‌دار بنا شده و اختلاف ارتفاع بالاترین و پایین‌ترین قسمت آن حدود ۱۰-۱۵ متر است. اما سطح داخلی آن را با سکوبندی‌های منظم مسطح کرده‌اند. گویا باغ ارم دو سکوی اصلی دارد که باغ را به دو نیمه شمالی و جنوبی تقسیم کرده است.^۷ هر یک از این سکوها نیز با دو سکوی فرعی دیگر تقسیم شده است. محورهای فرعی باغ در لبه این سکوهاست. ورودی اصلی باغ از سمت جنوب شرقی (محور اصلی طولی باغ) و از پایین‌ترین قسمت قابل دیدن است. اما باغ حداقل دو

۷. آنچه از باغ ارم در حال حاضر باقی مانده است همان سکوی شمالی باغ است.

ت۷. نمای شرقی کوشک اصلی
باغ ارم شیراز. مأخذ: باغ ارم.

بنایی مستقل ترسیم شده است.^۸ کوشک اصلی باغ با آب‌نمای بزرگ مقابله همراه شده و بر اهمیتش تأکید شده است (ت۱۱).

باغ تخت

چون اساس عمارت باغ تخت را اتابک قراچه گذاشته است، این باغ به نام باغ تخت قراچه نیز معروف است.^۹ بنا بر این مسلم است که باغ تخت حداقل از زمان اتابک قراچه (قرن ششم) برپا بوده است.

یک طبقه است و بر روی محور اصلی طولی باغ. از میان این بنا عبور می‌کرده‌اند. این عمارت فضاهایی در طرفین محل عبور دارد که به دو سوی باغ و محور عبوری نظر افکنده‌اند (ت۱۰). کوشک اصلی انتهای باغ نیز بنایی سه طبقه و کشیده (به موازات عرض باغ) است. این بنا کوشک انتهایی باغ است و عمدتاً به دو سو، یعنی جلو و پشت باغ نظر داشته است. کوشک اصلی در وضعیت فعلی باغ بخشی از ساختمانی با حیاط میانی است، اما در نقشه ویلبر اثری از این حیاط و بناهای اطراف آن نیست و کوشک انتهایی به صورت

۸. دونالد ویلبر، باغ‌های ایران و کوشک‌های آن.

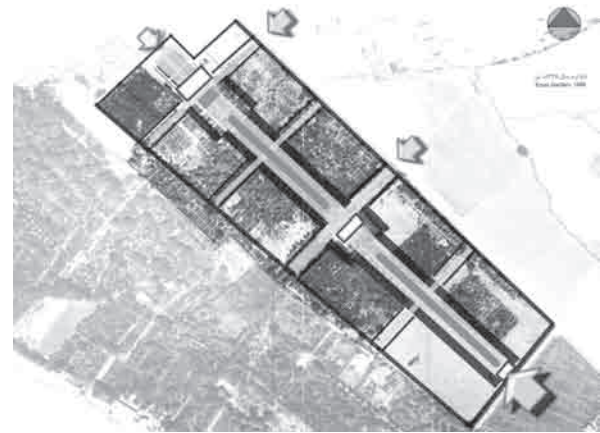
۹. علیرضا آریانی‌پور، پژوهشی در شناخت باغ‌های ایران و باغ‌های تاریخی شیراز، ص ۱۶۸.

ت ۸. تصویر افقی باغ ارم شیراز
(عکس هوایی سال ۱۳۳۵).
مأخذ: باغ ارم.

ت ۹. (راست) محورهای حرکتی،
ورودی‌ها و عمارت‌های باغ ارم.
ت ۱۰. (چپ) تصویر عمارت
میان باغ ارم از سمت جنوب.
مأخذ: باغ ارم.

ت ۱۱. کوشک اصلی باغ ارم و حیاط پشت آن. مأخذ: *ایران از آسمان*.

بخش جنوبی باغ تخت تقریباً مربع شکل است با ابعادی در حدود ۱۵۰×۱۵۰ متر و مساحت $۲/۳$ هکتار. بخش میانی و شمالی باغ نیز ۱۰۰×۵۰ متر است و حدود نیم هکتار مساحت دارد. این باغ نیز، همچون باغ ارم، یک محور اصلی حرکتی دارد که به موازات امتداد طولی و در میانه عرض باغ کشیده شده است. البته این محور به قوت و اهمیت محور طولی باغ ارم نیست. این محور طولی با خیابان میانی باغ پایین و آب‌نماها و جوی آب میانی و ورودی‌ها و نیز عمارتی بر فراز تپه تعریف می‌شود. محور طولی باغ با راستای شمال/جنوب جغرافیایی زاویه ۱۵ درجه دارد و در جهت شمال شرقی/ جنوب غربی است. باغ تقریباً محور فرعی ندارد، تنها محور فرعی که برای باغ می‌توان متصور شد

باغ تخت بر فراز و کنار تپه‌ای طبیعی در دشت مصلی است و از سه بخش جنوبی (باغ پایین)، بخش میانی (سکوها و طبقات) و بخش شمالی (عمارت روی تپه) تشکیل شده است. متأسفانه در حال حاضر تنها قسمت‌هایی از عمارت روی تپه و سکوها و طبقات باغ باقی مانده است. تنها تصویر افقی باغ را ویلبر ترسیم کرده که گویا بخش جنوبی آن ناقص است.^{۱۰} با توجه به نقشه چریکوف^{۱۱} از شیراز، می‌توان گفت بخش جنوبی باغ (باغ پایین) بزرگتر از آن بوده که در نقشه ویلبر آمده و یک مسیر میانی و نیز کرت‌هایی در طرفین داشته است. احتمالاً باغ باغچه یا محوطه پیش‌خوان کوچکی در جلوی ورودی داشته است. با این اطلاعات و با کمک تصویر هوایی وضع موجود باغ، می‌توان تصویر افقی فرضی باغ تخت را رسم کرد. (ت ۱۴)

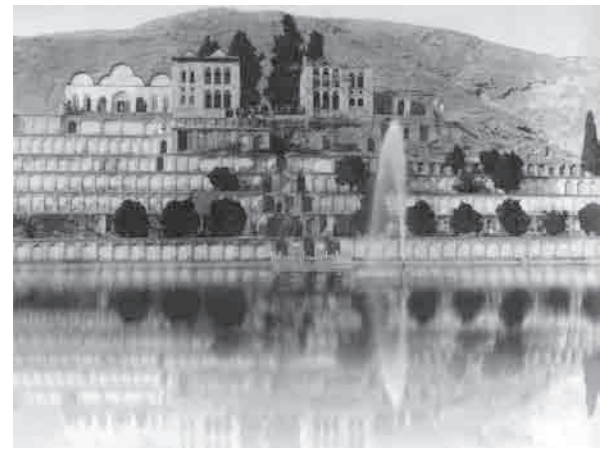
۱۰. دونالد ویلبر، *باغ‌های ایران و کوشک‌های آن*.
 ۱۱. محمد مهریار و دیگران، *اسناد تصویری شهرهای ایرانی دوره قاجار*.

تخت از بیرون شهر شیراز. مأخذ: *بیاد شیراز*.

تخت از بیرون شهر شیراز. مأخذ: *بیاد شیراز*.

تخت از بیرون شهر شیراز. مأخذ: *بیاد شیراز*.

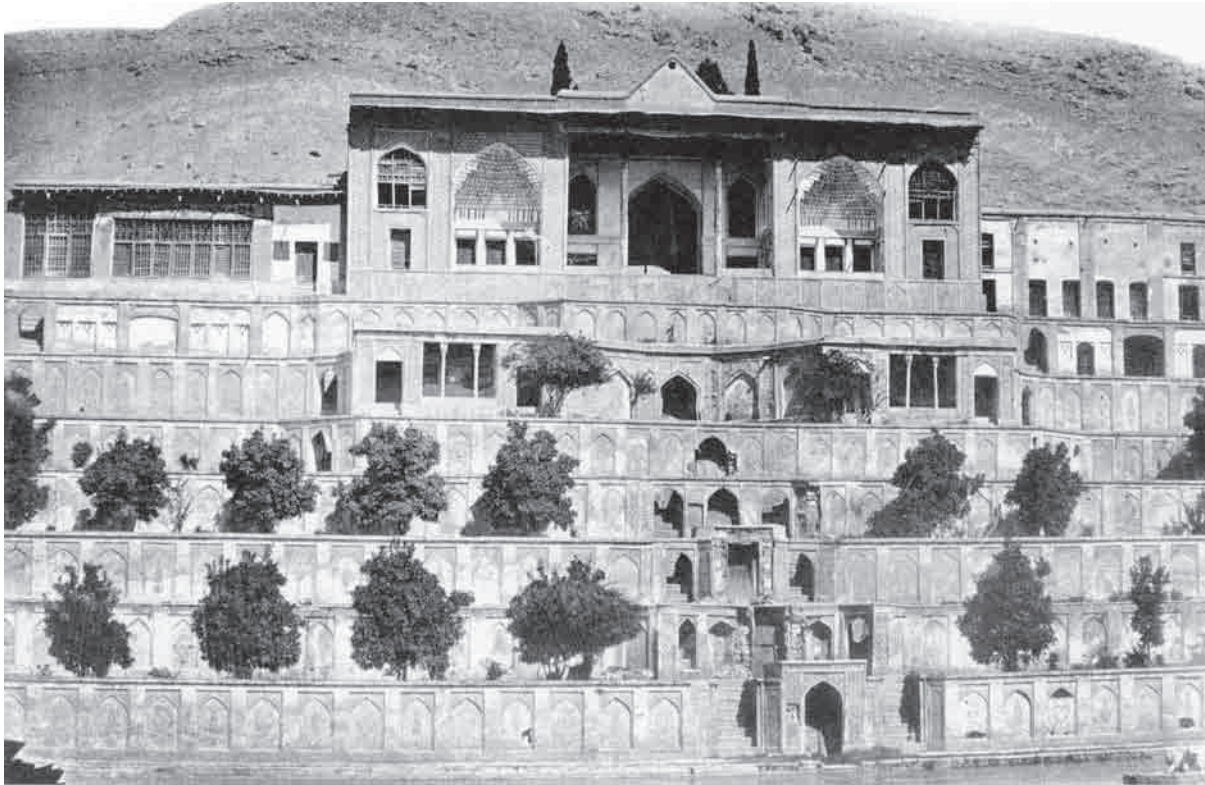

گویا باغ تخت حداقل سه عمارت داشته است: عمارت اصلی، که بنایی است با حیاط میانی بر فراز تپه در انتهای محور طولی باغ، و دو عمارت میانی در طرفین سکوی اول و عریض بخش میانی باغ (ت ۱۶ و ۱۷). عمارت‌های میانی هم امکان نظر به سطوح مطبق میانی باغ و یکدیگر را دارند و هم به بخش پایین و بالای باغ نظر می‌افکنند. شاید چنین تجربه‌ای در منظره باغ منحصر به باغ تخت شیراز باشد.

بخش جنوبی عمارت اصلی بنایی است کشیده به موازات سکوهای مطبق که قسمت میانی آن دو طبقه ارتفاع داشته و در وسط آن ایوانی داشته است. این بخش در طول زمان بسیار تغییر کرده و در تصاویر مختلفی که از آن برجای مانده تفاوت‌هایی قابل مشاهده است. جبهه اصلی این بنا رو به جنوب

بر روی سکوی اول باغ بعد از آب‌نما یا دریاچه بزرگ میانی است که با دو عمارت در طرفین آن مشخص است. (ت ۱۴) همان‌گونه که گفتیم باغ تخت باغی مطبق است. غیر از بخش جنوبی باغ که نسبتاً مسطح است، بخش میانی باغ از هفت سکوی مطبق تشکیل شده است. بخش شمالی و انتهایی باغ را بر فراز بخش میانی روی تخته‌ای طبیعی ساخته‌اند. اختلاف ارتفاع بالاترین (سطح تخت روی تپه) و پایین‌ترین بخش (سطح باغ جنوبی) حدود ۲۰ متر است.

ورودی اصلی باغ در ضلع جنوب‌غربی، در امتداد محور طولی باغ، است. ورودی دیگر در سمت دیگر محور طولی باغ است که از آن به عمارت روی تپه وارد می‌شوند.

ت ۱۶. (بالا) سکو و عمارت
جانبی باغ تخت. مأخذ: کاخ
گلستان.

ت ۱۷. (پایین) سکوهای مطبق
و مسیر آب و عمارت اصلی باغ
تخت. مأخذ: بیاد شیراز.

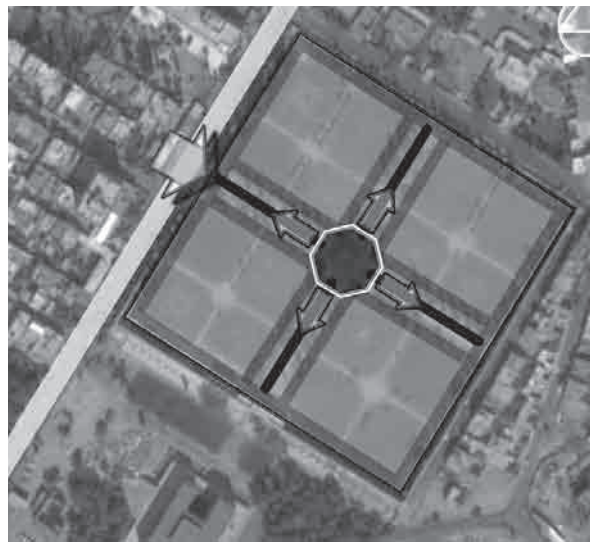
است، به سمت سطوح مطبق و بخش جنوبی باغ و دشت شیراز. علاوه بر این عمارت، سکوهای مطبق میانی نیز به همراه فضاهایی که در جای جای آن به چشم می‌خورد به حیاط پایین باغ و آب‌نمای وسیع (دریاچه) و دشت شیراز نظر دارند. تجربه منظره‌ای با این کیفیت را شاید بتوان در باغ قصر قاجار تهران یافت. در منظره باغ از سمت پایین به سمت سکوها، درختانی در طبقات مختلف به صورت منظم دیده می‌شود که این باغ را به مثابه باغ‌های معلق درآورده است. تصویر این سکوها و عمارت اصلی باغ در آب‌نمای بزرگ (دریاچه) پایین باغ منعکس می‌شود و این مجموعه را حتی بزرگ‌تر و باشکوه‌تر نیز نشان می‌دهد (ت ۱۳ و ۱۶).

ت ۱۸. باغ جهان نما از بالا. مأخذ:
ایران از آسمان.

ت ۱۹. محورهای اصلی، عمارت
میانی و ورودی باغ جهان نما.

۱۲. علیرضا آریانپور، پژوهشی در
شناخت باغ‌های ایران و باغ‌های
تاریخی شیراز، ص ۲۲۶.

باغ جهان نما

باغ جهان نما نیز همچون دو باغ دیگر یعنی باغ ارم و باغ تخت قراچه در دوره آل مظفر و آل اینجو (پیش از یورش تیمور گورکانی به شیراز) در نهایت آبادانی بوده است.^{۱۲} قنات رکن آباد که آب باغ جهان نما را تأمین می کرده در قرن چهارم احداث شده است.

باغ جهان نما در حد فاصل تنگه الله اکبر و دروازه ورودی شیراز است. گویا حدود و طرح کلی موجود باغ غیر از ساختمان کوشک میانی و برخی عمارت‌های جانبی نسبت به قبل تغییر چندانی نکرده است (ت ۱۸).

باغ جهان نما باغی مربع شکل با حدود ابعاد ۲۲۰×۲۲۰ متر و مساحت حدود ۵ هکتار است. غیر از حصار پیرامونی ردیف

بنای اصلی باغ جهان‌نما کوشکی (معروف به کلاه فرنگی) دقیقاً در میانه و در محل تقاطع دو محور اصلی باغ است. این کوشک عمارتی چهار ایوانی با قاعده هشت و نیم هشت و دو طبقه است که به اطراف نظر می‌افکند (ت ۲۰). غیر از این بنا، باغ جهان‌نما عمارت سردر و نیز عمارتی در جداره جنوبی باغ دارد که زمانی برای اقامت و پذیرایی از مهمانان حکومتی استفاده می‌شده و گویا از دوران متأخر (قاجاریان) است.

باغ دلگشا

به سبب حضور قنات سعدی، آب‌گازران، که تأمین‌کننده باغ دلگشاست، سابقه این باغ را پیش از دوران آل‌اینجو (قرن هشتم) و حتی تا دوره ساسانیان گفته‌اند.^{۱۳} در دوره تسلط تیمور گورکانی، باغ دلگشا همچنان در نهایت آبادی بوده به گونه‌ای که تیمور پس از دیدن این باغ، در سمرقند باغی بزرگ به همین نام ساخت.^{۱۴}

باغ دلگشا در دشت جعفرآباد و پایین‌تر از باغ آرامگاه سعدی و در میانه دو کوه است. گویا غیر از کوشک میانی باغ، که بارها دچار خرابی و تغییر شده است، حدود و طرح کلی فعلی باغ دلگشا تغییر چندانی نکرده باشد (ت ۲۱).

درختان در حاشیه دور باغ نیز محیط آن را تعریف کرده است. این باغ دو محور اصلی (شمالی/جنوبی و شرقی/غربی) متقاطع دارد که به موازات اضلاع و در میانه باغ کشیده شده است. محل تقاطع این محورها وسط باغ است و باغ با آنها به چهار بخش مربع شکل مساوی تقسیم شده است (ت ۱۹). این محورها با خیابان عریض و ردیف درختان بلند سرو و آب‌نماهای میان خیابان‌ها و نیز کوشکی که در محل تقاطع آنهاست تعریف شده است. محور شمالی/جنوبی باغ با راستای شمال/جنوب جغرافیایی زاویه ۳۰ درجه در جهت شمال شرقی/جنوب غربی می‌سازد. این محور با امتداد خیابان اصلی دسترسی به شهر (از شمال شهر یعنی تنگه الله‌اکبر) موازی است. عمود بر این محور، محور دیگر باغ است که تنها ورودی باغ نیز از سمت غرب در امتداد آن است.

باغ بر روی زمینی شیبدار قرار گرفته که اختلاف ارتفاع بالاترین و پایین‌ترین قسمت آن حدود ۳ الی ۴ متر است، اما سطح داخلی آن کاملاً مسطح است. سکوی مسطح داخل باغ در محل ورودی باغ هم ارتفاع خیابان دسترسی همجوار است لذا در بخش شمالی حدود ۱/۵ الی ۲ متر در خاک فرورفته و در بخش جنوبی نیز به همین اندازه از زمین بالاتر قرار گرفته است.

ت ۲۱. تصویر هوایی باغ دلگشا. مأخذ: ایران از آسمان.

ت ۲۰. کوشک میانی باغ جهان‌نما از جنوب. مأخذ: پژوهشی در شناخت باغ‌های ایران و باغ‌های تاریخی شیراز.

۱۳. همان، ص ۲۳۹.

۱۴. همان، ص ۲۴۰.

ت ۲۲. محورهای حرکتی، عمارت
میانی و ورودی های باغ دلگشا.

محور طولی (اصلی) باغ با راستای شمال/جنوب واقعی
جغرافیایی زاویه ۴۵ درجه در جهت شمال شرقی/جنوب غربی

باغ دلگشا باغی مستطیل شکل با حدود ابعاد 380×160 متر و مساحت حدود ۶ هکتار است. این باغ نیز همچون باغ ارم یک محور طولی اصلی حرکتی در امتداد اضلاع طولی دارد که از میانه عرض باغ می‌گذرد. این محور با ورودی‌های اصلی و خیابان عریض و ردیف درختان بلند اطراف آن و آب‌نماهای میان خیابان‌ها و نیز کوشکی که در میانه آن است تعریف شده است. غیر از این محور اصلی، باغ دلگشا یک محور فرعی عرضی نیز در میانه باغ دارد که با محور طولی باغ تقاطع دارد و باغ را به چهار بخش مستطیل شکل تقسیم می‌کند. کوشک میانی باغ نیز در محل این تقاطع است. محور فرعی باغ تقریباً در میانه باغ است و با خیابان و ردیف درختان بلند و ورودی‌های فرعی و نیز کوشک میانه محور تعریف شده است.

ت ۲۳. کوشک میانی باغ دلگشا
و محور حرکتی اصلی آن. مأخذ:
ایران از آسمان.

می‌سازد. ورودی‌های اصلی باغ در ابتدا و انتهای این محور است. البته باغ در حال حاضر ورودی‌های فرعی‌ای در امتداد محور فرعی نیز دارد (ت ۲۲).

شیب زمین در محل باغ دلگشا چندان زیاد نیست (کمتر از ۱٪)، شاید به همین علت باغ دلگشا سکوبندی (مسطح سازی) ندارد و بستر باغ بر روی زمین طبیعی است.

مهم‌ترین عمارت باغ دلگشا همان کوشک میانی است. با توجه به اطلاعات موجود این کوشک در طول تاریخ بارها از رونق افتاده، تخریب یا تجدید بنا شده و یا تکمیل و مرمت شده است. البته با مراجعه به بنای فعلی کوشک نیز می‌توان این نکته

ت ۲۴. نمای جنوبی و غربی کوشک میانی باغ دلگشا. مأخذ: باغ ایرانی، حکمت کهن، منظر جدید.

را حدس زد. بنای کوشک باغ دلگشا نسبت به محور طولی باغ قرینه است اما ترکیب ویژه‌ای از اتاق‌ها و ایوان‌ها دارد. این کوشک در بخش جنوبی سه طبقه است و یک ایوان مرتفع در میانه ضلع جنوبی دارد و کاملاً به آن سمت رو کرده است. در بخش شمالی دو طبقه است و ایوان‌هایی کوچک در طرفین دارد (ت ۲۳). با توجه به آنچه آمد، کوشک باغ دلگشا، که تقریباً در میانه باغ است، بیشتر به بخش جنوبی و کمتر به بخش شمالی باغ نظر افکنده است. کوشک اصلی توجه کمی به طرفین (محور فرعی میانی) دارد (ت ۲۴).

جمع‌بندی

هر چهار باغ این مقاله از باغ‌های شناخته شده تاریخ معماری ایران‌اند و از نظر قدمت تاریخی تقریباً یکسان‌اند. همه این باغ‌ها در حاشیه شمالی شهر شیراز و تقریباً در موقعیتی مشابه نسبت به شهرند. غیر از این مشترکات، تمایزهایی در طرح معماری آنهاست که در اینجا به صورت خلاصه به برخی از آنها می‌پردازیم.

با توجه به اطلاعاتی که از باغ ارم داریم، تصویر افقی این باغ تقریباً مستطیل شکل و کشیده است که در امتداد شیب غالب دشت شیراز بر روی دو سکوی اصلی قرار گرفته است. عمارت اصلی آن در انتهای باغ است و به سمت جنوب شرقی یعنی امتداد چهارباغ میانی نگاه می‌کند. این امتداد محور اصلی باغ است و با عمارت‌های اصلی و ورودی و میانی باغ و جوی و آب‌نماهای میانی و دو ردیف درختان طرفین آن مشخص شده است. بنا بر این باغ ارم کاملاً محوری (طولی) و جهت‌دار است که ابتدا و انتهای آن دارد.

باغ جهان‌نما از باغ ارم کاملاً متمایز است. در این باغ اثری از محور طولی یا جهت مشخص نیست. این باغ تصویر افقی کاملاً مربع شکل دارد. بستر آن زمینی شیب‌دار است اما به صورت کاملاً مسطح ساخته شده است. عمارت باغ کوشکی قرینه، با تصویر افقی هشت و نیم هشت، است دقیقاً در میانه و

این باره عرضه کنیم. باغ ارم تقریباً در منتهی‌الیه شمال غربی و در مدخل درهٔ میان کوه‌های شمالی و غربی درهٔ شیراز است. جهت طولی باغ با توجه به محور چهارباغ و مستحکم میان آن، که با عوامل مختلفی بر آن تأکید شده، قاطعانه در امتداد جنوب غربی است؛ دقیقاً به سمت شهر شیراز و در افق دورتر دریاچهٔ مهارلو. باغ تخت بر فراز و پای تپه‌ای است و در حکم باغی مطبق و معلق با منظری وسیع است. این باغ غیر از خود، شهر و دشت مصلی شیراز را نیز نظاره می‌کند. باغ جهان‌نما در مدخل ورودی اصلی شهر شیراز در حد فاصل تنگهٔ الله‌اکبر و دروازهٔ شهر و از طرف دیگر در حد فاصل دشت مصلی و دشت جعفرآباد، در محوطه‌ای نسبتاً مرتفع است. از یک سو به تنگهٔ الله‌اکبر و از یک طرف به شهر شیراز و از یک طرف به دشت مصلی (باغ تخت و باغ ارم و دشت بینشان) و از طرف دیگر به دشت جعفرآباد (باغ دلگشا) نظر می‌افکند. پس باغی همه‌جهته است که نامی مناسب نیز پیدا کرده است: جهان‌نما. باغ دلگشا امکان تبدیل شدن به باغی همچون ارم را داشته است، اما به واسطهٔ قرارگیری در میان دو کوه، کوشک میانی خود را جلو کشیده تا منظرهٔ وسیعتری از شهر و دشت جعفرآباد را ببیند. باغ مقبرهٔ سعدی نیز در سوی دیگر آن است. این باغ از یک طرف به شهر و از طرف دیگر به باغ مقبرهٔ سعدی و درهٔ شمالی این بخش نظر می‌افکند، پس محور طولی میانی آن نیز همچون باغ ارم مهم است. بدین ترتیب، طرح معماری باغ‌های فوق را به سادگی نمی‌توان با هم جابه‌جا یا تعویض کرد، مثلاً باغ تخت را به جای ارم و یا باغ ارم را به جای جهان‌نما قرار داد. با این تفاسیر، موقعیت بستر باغ‌ها در طرح معماری آنها اثر گذار بوده و طرح این باغ‌ها با موقعیت خاص بستر آنها گره خورده و معنی پیدا کرده است. به بیان دیگر معماری باغ ایرانی وابستگی کاملی با موقعیت بستر طرح دارد. پس اغراق نخواهد بود که بتوان به ازای هر موقعیت و مکانی باغی منحصر به فرد متصور شد؛ باغی که از نظر ویژگی‌های کلی باغ ایرانی به آنها شبیه است اما

در محل تلاقی دو محور میانی باغ و به همه سو نظر می‌افکند. باغ جهان‌نما باغ چهاربخشی متمرکزی است کاملاً متقارن و مسطح.

نکتهٔ جالب در طرح باغ دلگشا این است که این باغ گرچه وجوه کاملاً متمایزی نسبت به باغ ارم و جهان‌نما ندارد، دقیقاً به هیچ یک از آنها نیز شبیه نیست. باغ دلگشا به نوعی ترکیبی از باغ ارم و جهان‌نماست. باغ دلگشا همچون باغ ارم، باغی مستطیل شکل و کشیده است اما سکو ندارد. همچون باغ جهان‌نما کوشک اصلی آن تقریباً در میانهٔ باغ است. کوشک میانی باغ دلگشا در میانهٔ باغ است اما به همه سو نظر ندارد و همچون باغ ارم تنها به سمت محور اصلی توجه دارد. باغ دلگشا باغی کشیده و جهت‌دار است اما تأکید بر مرکز دارد.

طرح باغ تخت کاملاً از باغ‌های دیگر متفاوت است. این باغ کشیدگی و تناسب باغ ارم یا دلگشا و یا تقارن باغ جهان‌نما را ندارد و جهت باغ از وضعیت تپهٔ طبیعی تبعیت می‌کند. تصویر افقی باغ ترکیبی از اشکال مربع و مستطیل است و از چند بخش مجزا تشکیل شده. عمارت اصلی باغ بر فراز تپه‌ای است و با اختلاف از بلندی به بخش پایینی باغ و دشت مقابل نگاه می‌کند. سکوه‌های مطبق میانی باغ که عمارت بالا و باغ پایین را به یکدیگر متصل می‌کنند طرح معماری باغ‌های معلق را ایجاد کرده است. حضور کوشک‌ها یا منظرگاه‌های میانی در طرفین سکوی اصلی و نیز دریاچهٔ بزرگ انتهای بخش پایین باغ از عناصر منحصر به فرد طرح این باغ است. باغ تخت باغی طبقه طبقه با منظر وسیع بیرونی و نیز آب‌نمایی عظیم در میانه است.

سخن آخر

توضیحات بخش جمع‌بندی به روشنی نشانگر تنوع معماری در چهار باغ منتخب در این مقاله است. این مقاله در جستجوی علل تنوع طرح این باغ‌ها نیست، اما جا دارد برخی توجیهات را در

شخصیت و مزه ویژه و مختص به خود را دارد.

باغ‌های این مقاله طرح‌های گوناگونی از باغ ایرانی را به نمایش می‌گذارند. باغ ارم و تخت و جهان‌نما و دلگشا نمونه باغ ایرانی حدود قرن هشتم شهر شیرازند. این باغ‌ها در موقعیت و اوضاع نسبتاً مشابه معماری یکسانی ندارند. اگر این موضوع اتفاقی فرض نشود، نمونه‌های این مقاله شواهد آشکاری بر تنوع طراحی معماری باغ ایرانی‌اند. شاید باغ‌های ایرانی در ظاهر یکنواخت و شبیه به هم باشند اما با کمی دقت و موشکافی در آنها، صورت‌های مختلف و متنوع طرح معماری آنها آشکار می‌شود. هنگامی که در مواجهه با یک دوره زمانی و مکانی و تنها در چند نمونه مشخص با چنین تنوعی از طراحی معماری در باغ ایرانی روبرو شدیم، نتیجه آن است که در قضاوت درباره انواع باغ ایرانی محتاطانه‌تر عمل کنیم و به سادگی همگی آنها را، در طول تاریخ و کل محدوده جغرافیایی ایران زمین، در چند قالب کلی دسته‌بندی و طبقه‌بندی نکنیم. نمی‌توان خصوصیات و مشخصات باغ ایرانی را در چند سطر یکسان ساخت و معماری آنها را دانسته و خوانده شده پنداشت. خلاصه اینکه برای شناخت بیشتر این مجموعه‌های زیبای معماری ایرانی باید بیش از پیش موشکافی و تحقیق و جستجو کرد و تنها به گفته‌های تکراری بسنده نکرد.

هم اکنون به ندرت می‌توان در محدوده فعلی جغرافیایی ایران یا حتی خارج از آن باغ ایرانی پابرجا با این قدمت شناسایی کرد. این باغ‌ها در واقع شواهدی از الگوی باغ ایرانی‌اند که می‌توانند اصالت الگوی طرح معماری باغ‌های ایرانی را نشان دهند که بعدها در سالیان و قرون متمادی در دیگر نقاط ایران و جهان (شرق و غرب) ساخته شد. نمونه‌های زیادی از تکرار و تداوم و تکامل باغ ارم و تخت و جهان‌نما و دلگشا را می‌توان در باغ‌های متأخر و مهم دیگری چون شالیمار کشمیر و قصر قاجار تهران و باغ مقبره همایون در دهلی و چهل ستون و هشت‌بهشت اصفهان دید. این باغ‌ها همه در یک مکان یعنی در شهر شیرازند.

شاید بتوان باغ‌های دیگری هم در نقاط مختلف جست اما حضور چند باغ قدیمی و پابرجا، همگی در یک شهر، فرضیاتی را، چون نقش اوضاع مساعد اقلیمی (آب و هوا و خاک) و هماهنگی با محیط و نسبت استوار با انسان (اعم از مردم و حاکمان و بنیان و حامیان)، تقویت می‌کند. ویلسون^{۱۵} گفته است: «برای باغی در سرزمین ایران همین بس که تنها در دوران عمر مؤسس خود (مالکش) بتواند پابرجا بماند». پس دوام این باغ‌ها تا این زمان امری اتفاقی نیست، کما اینکه بسیاری از باغ‌های مشابه که به تقلید از باغ‌های شیراز در مکان‌های دیگر و دوره‌های بعد ساختند از بین رفته‌اند؛ همچون باغ‌های چهارگانه مشابه باغ‌های شیراز که تیمور در سمرقند ساخت. بنا بر این، جستجو در علل تداوم حیات این باغ‌ها می‌تواند گوشه‌های پنهان دیگری از معماری ایران را نمایان سازد.

نباید فراموش کنیم که تنوع در منظره باغ ایرانی مهم‌ترین ویژگی‌ای است که کیفیت تفرج در محیط دل انگیز این آثار را ارتقا می‌دهد.

کتاب‌نامه

- آریانپور، علیرضا. پژوهشی در شناخت باغ‌های ایران و باغ‌های تاریخی شیراز. تهران: فرهنگسرا، ۱۳۶۵.
- افسر، کرامت‌الله. تاریخ بافت قدیمی شیراز. تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۵۳.
- ویلبر، دونالد. باغ‌های ایران و کوشک‌های آن. ترجمه مهین دخت صبا. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۸.
- مهریار، محمد و دیگران. (۱۳۷۸)؛ اسناد تصویری شهرهای ایرانی دوره قاجار. تهران: دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۸.
- Wilson, P. *Islamic Gardens*. USA: 1976.